

CHRONOLOGISCHE BESCHRIJVING VAN DE
GEBEURTENISSEN DIE LEIDDEN
TOT DE OPRICHTING VAN DE WALDORFSCHOOL*

Samengesteld door Magchiel C. Matthijsen

Een chronologie moet ergens beginnen. In dit geval niet met de in deze bundel elders beschreven eerste aanzetten van Rudolf Steiner, maar met de impuls van Emil Molt tot het stichten van een school. Ook Molts betrokkenheid heeft natuurlijk zijn voorgeschiedenis. Deze ligt voornamelijk op het gebied van de driegeleding. In zijn autobiografie beschrijft hij hoe hij door het lezen van een van de Memoranda van Rudolf Steiner over de driegeleding van juli 1917, dat strikt vertrouwelijk was en dat hem toevallig via officiële (militaire) zijde ter hand werd gesteld, een schok ervaart. Hij voelt hierbij dat de inhoud van deze tekst bepalend voor zijn verdere leven zal zijn. Vanaf dat moment werkt hij met Hans Kühn, die dezelfde ervaring had, onafgebroken voor de driegeleding. Daaruit bloeit de gedachte van een school op.

7 november 1918.

Einde van de Eerste Wereldoorlog. Duitsland accepteert de voorwaarden van de wapenstilstand; het dictaat van de Geallieerden. Begin van de sociale crises. De Engelse historicus Barraclough noemt deze periode een ‘waterscheiding’ tussen twee tijdperken; de navelstreng die deze nieuwe tijd nog verbond met de vertrouwde toppen van de Renaissance, de Verlichting en de Franse Revolutie, wordt doorgesneden. ‘Het vroeger zo stralende humanisme heeft met wat er in de Eerste Wereldoorlog is gebeurd zijn bankroet aangekondigd’ (Hahn).

9 november 1918

Gedwongen abdicatie van de Duitse Keizer. Novemberrevolutie. De ‘Deutsche Republik’ wordt uitgeroepen, wat door Renate Riemeck een ‘geestelijke capitulatie voor Wilson’ wordt genoemd. Het leven op straat vibreert van de spanning. Emil Molt, president-directeur van de Waldorf-Astoria-fabriek in

* Voor het samenstellen van deze chronologie is dankbaar gebruik gemaakt van de studie van Ella Wiesberger in de ‘*Nachrichten der Rudolf Steiner-Nachlassverwaltung*,’ Nr.27/28, Michael/Weihnachten 1969 en de uitvoerige inleidingen van Erich Gabert in de eerste Band van de *Konferenzen*, GA 300/1, Dornach 1975. [M.C.M.]

Stuttgart, bevindt zich in Zürich en begeeft zich spoorlags naar Dornach 'om in deze moeilijke situatie Dr.Steiner om raad te vragen.' Deze zelfde dag breekt Rudolf Steiner de lopende reeks voordrachten af en begint met een nieuwe reeks voordrachten: '*Entwicklungsgeschichtliche Unterlagen zur Bildung eines sozialen Urteils*' (Materiaal uit de ontwikkelingsgeschiedenis dat nodig is voor het vormen van een sociaal oordeel). Molt hoort daar 's avonds Steiners eerste sociale voordracht.

'Nog nooit had ik een betoog van Rudolf Steiner met meer wakkerheid opgenomen dan op deze avond. En alsof hij mijn innerlijke vraag: wat moet ik in deze situatie doen? had gehoord, zei hij in het verloop van zijn voordracht ongeveer het volgende: "En als iemand mij nu zou vragen wat of hij zou moeten doen, dan kan ik hem alleen maar aanraden open te staan en te luisteren naar wat de situatie van hem vraagt." Dat was voor mij het enig juiste antwoord.' (Molt, *Entwurf meiner Lebensbeschreibung*).

Molt kwam terug in Stuttgart en was na het horen van de voordrachten in Dornach vastbesloten de actuele gebeurtenissen met een waakzame blik te vervolgen en als de gelegenheid zich voor zou doen, actief aan de maatschappelijke processen deel te nemen. (St. Leber, *Die Sozialgestalt der Waldorfschule*).

Midden november 1918

De eerste aanstoot tot de oprichting van de school. Molt heeft een gesprek met een arbeider uit zijn fabriek wiens zoon op grond van zijn intellectuele vermogens een hogere opleiding had kunnen volgen als zijn vader het school- en boekengeld maar had kunnen opbrengen:

'Ik beleefde de hele tragiek van de werkende klasse: uit geldgebrek afgesneden te zijn van het onderwijs dat meer vermogenden hun kinderen wél kunnen bieden. Ik had er een soort voorgevoel van wat het voor de sociale vooruitgang zou kunnen betekenen als vele ondernemers tot een dergelijk inzicht zouden komen. Aan dit gesprek, dat voor anderen misschien helemaal niet zo belangrijk was, ontvonkte bij mij de gedachte aan de stichting van een school, zonder dat die verder nog enige concrete vorm aannam. In mijn bewustzijn is dit gesprek het 'geboortemoment' van de gedachte tot het stichten van een Waldorfschool. (Molt, *Entwurf...*).

Januari 1919

Vanaf deze maand verschijnen de *Waldorf-Astoria-Nachrichten*, het bedrijfsorgaan. Daarvoor had Molt Dr.Roman Boos, later de centrale man voor de beweging van de driegeleding in Zwitserland, als hoofdredacteur weten aan te trekken.

16 januari

In een brief aan E.A.Karl Stockmeyer schrijft Molt dat hij zich voor de vernieuwing van het onderwijs in de zin van de driegeleding wil inzetten. Hij plande een conferentie met leidende onderwijsmensen in Württemberg en riep daarbij de hulp van Stockmeyer in. De conferentie vond niet plaats en vanaf dat moment groeit bij Molt de idee de eventueel te stichten school aan zijn bedrijf te verbinden.

Januari of februari 1919

Herbert Hahn krijgt van Molt de uitnodiging om naar Stuttgart te komen en daar binnen zijn onderneming vormingslessen voor het personeel te geven. Hahn was voor de samenstelling van de cursussen zelf verantwoordelijk. Molt zag hem als zijn 'minister van cultuur'. Dagelijks vonden er inleidingen of discussies van ca. een half uur plaats, afwisselend in één van de 8 a 10 sectoren van het bedrijf. Er waren o.a. cursussen in vreemde talen, aardrijkskunde en geschiedenis, en schilderen. Niet alleen door Hahn overigens. Aanvankelijk vonden de cursussen plaats gedurende werktijd, in de fabriek; later na afloop van het werk. (aant.1)

'Ik merkte daarbij, dat de antroposofische inzichten niet een soort lekkernij voor enkele verwende intellectuelen waren, maar gezond brood voor de uitgehongerde zielen van de grote massa van het volk.' (Hahn, *Rudolf Steiner, wie ich ihn sah und erlebte*).

25 en 27 januari 1919

Molt is met Roman Boos en Hans Kühn, twee vrienden uit de driegeledingsbeweging, van Stuttgart naar Dornach gereisd. Zij hebben deze dagen 's morgens en 's middags uitvoerige gesprekken met Rudolf Steiner in diens atelier; Steiner werkt daar op dat moment aan de Mensheidsrepresentant. Aanleiding tot de gesprekken was hun vraag wat er gedaan zou kunnen worden om de chaotische situatie op cultureel, economisch en politiek gebied het hoofd te bieden. (terugkijkend zal Steiner later zeggen, dat 'de aspiraties van deze Stuttgarter vrienden in de herfst van 1918 en het voorjaar van 1919 de derde fase van de antroposofische beweging inleidden' Zij brengen hem ertoe zich voor de driegeleding in te zetten. Het was niet zijn eigen initiatief (aant.2).

In dat gesprek sprak Rudolf Steiner voor het eerst over de noodzaak van een algemene Oproep. Die moest aan 'de hele wereld' zijn gericht en zou door ca 100 Duitsers uit het openbare leven moeten worden ondertekend (en Oostenrijkers en Zwitsers), zodat Steiner voor zijn komende inzet voor de sociale driegeleding een zekere steun achter zich had. Deze Oproep moet worden gezien als een directe voortzetting van Rudolf Steiners eerste poging, om in Juli 1918, achter de schermen, op het gebied van de buitenlandse politiek, de driegeledinggedachte te introduceren (de memoranda), nu richt hij zich als laatste uitweg tot de brede

massa. Hij wil een echte volksbeweging op gang brengen. ‘Daarna zei hij tegen ons:

“We zouden eerst met het geld dat we nog hebben *vrije scholen* moeten stichten om de mensen te geven wat ze nodig hebben”. (aant.3) Molt zegt over deze opmerking van Steiner: ‘...weer zo’n moment dat Rudolf Steiner op duidelijke wijze verwoordde wat je zelf als een nog niet opgelost probleem met je mee droeg. We spraken hier toen niet verder over, maar deze woorden maakten iets in mij wakker en werkten in mij door. Toen spoedig daarop *De kernpunten van het sociale vraagstuk* uitkwam, stond voor mij vast, dat wij een Waldorfschool voor de kinderen van onze employés en arbeiders zouden moeten oprichten, opdat zij betere sociale vooruitzichten zouden hebben en de fabriek blijvend van goede nieuwe medewerkers verzekerd zou zijn. Ik wilde een gemeenschap van werkende mensen laten ontstaan die enthousiasme en liefde voor hun werk zouden hebben en die al vroeg een sterk gevoel van verbondenheid met hun werkplek zouden ontwikkelen. In die tijd werd er uitgebreid over de eenheidsschool gesproken; maar tot aan de realisatie daarvan kon er nog van alles gebeuren. Het leek mij daarom belangrijk om maar eens een begin te maken. Ook was ik altijd al van mening geweest, dat woorden minder belangrijk waren dan daden.’ (Molt, in: *Die Drei*, aug.1925).

Molt hechtte er grote waarde aan, dat duidelijk werd gemaakt, dat het hierbij niet om een of andere ‘opdracht’ van Rudolf Steiner ging. En Steiner heeft ook altijd benadrukt, ‘dat het bij de stichting van de Waldorfschool om een onafhankelijke, vrije sociale daad ging, en niet om een door hem georganiseerde antroposofische aangelegenheid.’ (Molt, *Entwurf...*)

2 februari

Steiner overhandigt in Dornach de Oproep ‘An das Deutsche Volk und an die Kulturwelt’ aan de initiatiefnemers. Dit is het geboortemoment van de driegeledingsbeweging. En als op 5 mei de Aufruf als een grote advertentie in de belangrijkste Duitse, Zwitserse en Oostenrijkse dagbladen verschijnt, neemt voor het eerst het grote publiek kennis van de idee van de driegeleding van het sociale organisme. Molt is één van de drie ondertekenaars voor het voorbereidende ‘Komitee Deutschland’. Onderaan staan de ca 200 handtekeningen. Waaronder die van Hermann Hesse (een schoolvriend van Molt) en Jacob Wassermann. Een geweldige ommekeer! In de oproep is onder meer een paragraaf over het onderwijs opgenomen, en wordt de emancipatie van het geestesleven ‘van de basisschool tot aan de universiteit’ geëist.

Daarvoor moet een nieuwe structuur voor het onderwijs worden gevonden ‘die het mogelijk moet maken dat er tot aan het moment dat een kind de school verlaat, niets anders bestaat dan de eenheidsschool. Bezwaren die hiertegen worden aangevoerd, zijn alleen maar conserva-

tieve vooroordelen. Daar moeten we over heen kunnen stappen. Wij moeten inzien dat het geestesleven geëmancipeerd moet worden en dat het op zichzelf moet komen te staan, zodat het niet langer de staats- en economische belangen dient, maar het geestesleven dat het algemene menselijke bewustzijn voort zal brengen; opdat het geestesleven er niet alleen maar voor een bepaalde klasse is, maar voor iedereen.’ (Steiner, *Aufruf*).

11 april

Telefonisch gesprek van Molt met Stockmeyer. Hij vertelt hem over zijn plan een school te stichten en nodigt hem uit daaraan mee te werken. Op dit moment denkt Molt ook wat de leiding van die school betreft aan Stockmeyer. Hij stelt hem dat voor.

13 april

Stockmeyer, die op dit moment nog als leraar in Mannheim werkzaam is, antwoordt Molt met een brief waarin hij hem schetst hoe hij zich de verwerkelijking van ‘uw mooie schoolplan’ voorstelt. Hij ziet in de geplande school ‘een kiem voor een echte eenheidsschool’. De brief behelst direct een aantal voor de Waldorfschool belangrijke concrete ideeën en voorstellen. (Zie in deze bundel blz. 78/9.)

‘Stockmeyer, die al van jongs af aan een van de ijverigste studenten van Rudolf Steiners geesteswetenschap was, had ook belangstelling voor onderwijsvraagstukken. Die belangstelling ging ver uit boven zijn gewone werk als leraar. Hij was een filosofische, en exact geschoolde geest, een denker die vast op eigen voeten stond. Al voor 1919 had hij enkele interessante sociaal-pedagogische opstellen gepubliceerd.’ (Hahn, *Der Weg, der mich führte*).

20 april, Paaszondag

Rudolf Steiner komt naar Stuttgart (opgehaald door Molt in diens directieauto) en verblijft daar zoals gewoonlijk in de Landhausstrasse 70, het huis van de Anthroposofische Groep in Stuttgart, dat de groep, mede door de inzet en de financiële hulp van Molt had kunnen verwerven. (Het huis, dat overigens tegenover het huis van Molt stond, is in de oorlog verwoest en daarna afgebroken.). Hij zal zich daar bijna onafgebroken, tot zijn vertrek naar Berlijn op 9 of 10 september, voor de beweging van de driegeleding en later vooral ook voor de stichting van de school inzetten. Het is de tijd waarin in Stuttgart een algemeen staking gaande is. Men vreest er een herhaling van de chaos en de terroristisch-revolutionaire acties die in Beieren (München) hadden plaats gevonden.

Dit is het begin van de zgn. ‘Stuttgarter Wochen’, de beslissende tijd van Pasen tot juli 1919. Steiner houdt daarin meer dan veertig voordrachten over de idee van de Driegeleding. Soms zelfs voor meer dan 1000 toehoorders. Aanvankelijk gaat

de hoofdaandacht naar 'socialisering', partnerschap uit, (het geladen kernwoord uit die tijd); daarbij spelen, naast de bedrijfsraad van de Waldorf-Astoria fabriek, ook de bedrijfsraden van de Bosch en Daimler fabrieken een zeer belangrijke rol.

22 april

Begin van de campagne voor de invoering van de driegeleding. Eerste openbare bijeenkomst met de ondertekenaars van de Oproep (ca 800 personen). Na afloop van Steiners voordracht en de daaropvolgende discussie wordt de *Bund für Dreigliederung* opgericht. Deze bond zal alleen in Duitsland 56 lokale afdelingen krijgen.

23 april

Waldorf-Astoria fabriek. In de ochtend vindt in de hal voor de tabaksopslag de 'door veel mensen in het bedrijf met spanning tegemoet geziene' eerste voordracht van Steiner voor de arbeiders plaats (Hahn, zie zijn artikel in deze bundel). Er zijn ca. 800 'arbeiders' aanwezig, voornamelijk vrouwen en meisjes. In aansluiting op deze voordracht (in: GA 330/331) vindt een zitting van de bedrijfsraad plaats, waar Molt zijn besluit om een school te willen stichten bekend maakt. De Raad stemt in. De onderneming stelt 100.000 Mark voor de stichting van een school voor de kinderen van haar medewerkers ter beschikking. De raad van toezicht hoort er pas later van. Volgens Steiner zagen zij de hele schoolzaak overigens alleen maar als een 'gruwel'. Dit moment is in de ogen van Molt 'de eigenlijke geboortedag van de school'. Hij heeft over een te stichten school al eerder contact opgenomen met de sociaal-democratische minister van cultuur, Heymann. Deze had zijn medewerking toegezegd: hij was verheugd, dat een 'kapitalist' de idee van een eenheidsschool (aant.4), waar toen veel over werd gesproken, wilde realiseren. Tijdens dit gesprek wordt ook aan Steiner de vraag gesteld of hij de pedagogische inrichting van de school wil verzorgen en de leiding ervan op zich wil nemen.

'Wat waren wij verheugd toen hij positief op dat verzoek inging! Toen wij hem vertelden dat wij 100.000 Mark ter beschikking hadden, meende hij met een goedaardig lachje: "Het is weliswaar bescheiden, maar het is in elk geval een begin". Natuurlijk had hij gelijk, want gemeten aan de taak die voor ons lag was dat bedrag nauwelijks van betekenis. Zelf vonden wij die som geld gezien de toenmalige verhoudingen bepaald niet gering.' (Molt, artikel in *Die Drei*, aug. 1925).

Hier heeft dus inderdaad plaats gevonden wat S.Leber heeft beschreven: de voordracht van Steiner voor de arbeiders van de Waldorf-Astoria van 23.4.1919, die voor een deel gebaseerd was op de emancipatorische gedachten die in de Oproep waren verwoord, deed een vonk overspringen op de arbeiders, en die ontmoette de intenties van Molt. (Leber, *Die Sozialgestalt der Waldorfschule*).

(aant.5). Niet geheel onbelangrijk hierbij is bovendien het feit dat Molts enige zoon dertien jaar was. Die zou later in de achtste en hoogste klas komen.

24 april

De eerste zitting van de Bond voor Driegeleding vindt plaats. Nog onder de indruk van de vorige dag neemt het gesprek over de verhouding tussen school en staat een belangrijke plaats in. Rudolf Steiner roert tevens de verhouding school – antroposofie aan (aant.6).

25 april

Na Steiners avondvoordracht voor de arbeiders van de Daimlerfabriek (in: GA 330/331), vindt tot laat in de nacht in de Landhausstrasse, als betrof het de eerste lerarenbespreking, het fundamentele gesprek over de school plaats waar, naast Rudolf Steiner, ook Molt, Stockmeyer en Hahn aan deelnemen. Steiner ontwikkelt schetsmatig een eerste plan. Men gaat hierbij nog uit van een school van ca 130 leerlingen (voornamelijk kinderen van ouders van de Waldorf-Astoriafabriek, met daarnaast nog enkele ‘antroposofen-kinderen’), waar leerlingen tot en met hun 16e jaar op zullen zitten. Men denkt op dat moment nog aan gecombineerde, dubbele klassen. (1 en 2, 3 en 4 etc. samen). Molt noemt hier ook de naam Waldorfschool voor het eerst. Op deze avond krijgt Stockmeyer volgens Molt de opdracht om tijdens een reis van drie weken door heel Duitsland, naar mogelijke leraren uit te zien. Steiner noemt hem later een ‘theaterdirecteur op zoek naar zijn ensemble’ (Een lijst met een aantal potentiële kandidaten zal hem later als het zover is, door Rudolf Steiner worden meegegeven).

28 april

Het boek ‘*Die Kernpunkte der sozialen Frage...*’ verschijnt in druk (eerste druk 20.000 ex.), met daarin opgenomen de oproep ‘*An das deutsche Volk ...*’ Het boek is een samenvatting (vandaar ook de naam ‘kernpunten’) van de voordrachten die Steiner in het begin van dat jaar, in Duitsland en Zwitserland (Zürich) over het sociale vraagstuk heeft gehouden. Er komen ongeveer 4/5 verspreide en korte opmerkingen over het onderwijs, de leraar en de plaats van de school in de maatschappij in voor. Onder anderen:

‘Kinderen hebben recht op onderwijs...’ (en wel, door de staat c.q. het sociale organisme betaald onderwijs. Hoewel dat hier niet expliciet wordt gemaakt betekende dat voor Steiner leerlingen t/m 16 jaar!).

29 april

De Duitse delegatie komt in Versailles aan, waar na de voorlopige wapenstilstand van november 1918, vanaf januari - onder uitsluiting van de Duitsers - over de vredesbepalingen is vergaderd. (aant.7)

11 mei

Eerste van drie (niet openbare) voordrachten over Volkspedagogie (in: GA 192); de voordrachten werden in de Landhausstrasse gehouden. Hierin wordt voor het eerst een beschrijving van de school gegeven als een maatschappelijke instelling die voortkomt uit de impuls het gehele maatschappelijk-sociale en culturele leven te hervormen.

13 mei

Molt brengt met Rudolf Steiner en Stockmeyer een bezoek aan de minister van cultuur, Heymann. Om tactische redenen wordt de school als 'eenheidsschool' gepresenteerd (Lindenberg, *Chronik*). Heymann geeft in dat gesprek de 'zegen van de overheid' aan de onderneming.

'R. Steiner bracht zijn gedachten over de Waldorfpedagogie naar voren; wij stuitten met onze plannen op een gewillig oor. De gedachten over deze eerste eenheidsschool als experimenteerschool – ook al waren er bij de stichting privé-belangen in het geding – werd positief opgenomen en de ondersteuning van de overheid werd toegezegd. De eraan ten grondslag liggende sociale gedachte vond bijval en korte tijd later was de officiële toestemming binnen. Slechts in Württemberg en in geen andere staat was toentertijd van de kant van de overheid een zo vrijlatende behandeling van dit verzoek mogelijk. Daar mag je achteraf nog dankbaar voor zijn.' (Molt, *Die Drei*, aug 1925).

Volgens Stockmeyer was de verklaring van minister Heymann, 'dat het niet noodzakelijk was, dat de door ons aangestelde leraren een staatsdiploma bezaten, en dat zij alleen moesten kunnen aantonen, dat zij wat betreft opleiding en levensloop door het ministerie als gekwalificeerd konden worden beschouwd', van beslissende betekenis. (De leraren moesten zich alleen met een levensoverzicht, persoonlijk op het ministerie voor komen stellen...) Dit besluit '...bood Rudolf Steiner de mogelijkheid, het nieuwe lerarencollege geheel vrij en zonder dat hij rekening met diploma's hoefde te houden, samen te stellen. Later heeft Steiner steeds benadrukt dat deze beslissing het hem pas mogelijk heeft gemaakt om zich met de nieuwe school op een manier te verbinden die met de wensen van Molt overeen kwam.' (Stockmeyer, *Rudolf Steiner in der Waldorfschule*). 'Dat was de dag waarop Rudolf Steiner de school definitief ter hand heeft genomen.' (id., *Die Entfaltung der Waldorfschule im Sommer 1919*, zie blz.78).

Dankzij het bestaan van een wijdmazige wet uit 1836 kon deze toestemming worden verkregen. (Vier jaar later werd deze wet afgeschaft en was een dergelijke stichting niet meer mogelijk geweest.) In de woorden van Steiner:

'Wij zijn met onze Waldorfschool door een gat in de Württembergse schoolwet geslopen'. De school kreeg zo vrijheid van onderwijs; alleen

wat de hygiënische kant van de zaak betrof wilde de staat de controle behouden...

18 mei

Tweede voordracht over Volkspedagogie. Fundamentele maatschappijkritiek en de taak van een nieuwe opvoedkunst.

30 mei

De verwachting dat de overheid een gebouw voor de school beschikbaar zou stellen, komt niet uit. Op deze dag bezoeken o.a. Molt, Steiner en anderen het idyllisch gelegen voormalige café 'Uhlandshöhe'. Steiner vindt het geschikt. De tijd dringt, aangezien men de school in september wil openen. Molt ziet zich gedwongen het geld voor de aankoop (450.000 Mark + 50.000 voor de renovatie), uit eigen middelen te verschaffen, aangezien een dergelijk bedrag het budget van de Waldorf-Astoria te boven ging. Bovendien wordt het gebouw door de toezichthoudende raad van de Waldorf-Astoria als veel te groot beschouwd. De koop vindt enkele dagen later plaats. In snel tempo wordt het hoofdgebouw verbouwd en aan zijn nieuwe functie aangepast.

1 juni

Derde voordracht over Volkspedagogie. Volgens Stockmeyer heeft Rudolf Steiner met deze drie voordrachten een 'bijzonder groot enthousiasme voor de nieuwe school' los gemaakt.

16 juni

Vanaf deze tijd komt in de voordrachten van Steiner, die vooral over de driegeleding gaan, meer en meer het thema van de pedagogie naar voren. Tegelijkertijd neemt de tegenstand tegen de acties van de Bond voor Driegeleding toe (aant.8). Op deze dag spreekt Rudolf Steiner voor het eerst in het openbaar over de op handen zijnde schoolstichting.

19 juni

Voordracht voor de 'Verein jüngerer Lehrer und Lehrerinnen' over de taak van de school en het driegelede sociale organisme (in: GA 330/331). Daaruit:

'In een gezond sociaal organisme moeten de mensen niet denken, dat het werk wat een leraar voor de kinderen doet betaald kan worden. Dat is een geschenk dat de leraar de mensen door zal geven.'

26 juni

Stockmeyer, die zijn werk in Mannheim vanaf 18 juni heeft kunnen beëindigen, begint aan zijn ruim twee weken durende rondreis langs diverse Duitse steden op zoek naar mogelijke toekomstige leraren.

28 juni

De Duitse Rijksministers Müller en Bell ondertekenen in de Spiegelzaal in Versailles het vredesdictaat.

‘Door de onderwerping van de (nieuwe) Duitse regering aan het vredesdictaat van Versailles was er een situatie ontstaan waarin de directe invoering van de Driegerleding niet meer tot de mogelijkheden behoorde’ (Stockmeyer, *Die Entfaltung etc.*).

Omstreeks 4 juli

Rudolf Steiner stelt in een gesprek vast dat de beweging voor de driegerleding teruggeworpen was op het gebied van het geestesleven, en dat nu de mogelijkheid benut moest worden om binnen het onderwijs met nieuwe ideeën te komen.

‘Daarmee werd een radicale verandering gesignaleerd. De geplande Waldorfschool kon nu niet meer als een onderdeel van een werkelijk bestaand driegerleed sociaal organisme worden gezien, die haar – ten minste daar was men in april nog van uit gegaan – ook op een passende wijze had moeten dragen. Nu moest men zich er op instellen dat de school als kiem van een vrij geestesleven in een verouderde sociale omgeving zou staan en dat zij haar bestaansrecht in de loop van de tijd zelf zou moeten veroveren’ (Stockmeyer, *Angaben Rudolf Steiners für den Waldorfschulunterricht.*)

4 juli

De definitieve versie van de ‘Oproep tot een cultuurraad’ is klaar. Die moet binnen het geestesleven dezelfde rol vervullen als de bedrijfsraden binnen het economische leven. Daaraan is weken (te traag) gewerkt en de eigenlijke impuls is nauwelijks van de grond gekomen. Het had de voorwaarden moeten scheppen voor een werkelijk vrij geestesleven: het culturele leven, en met name het onderwijs – tot en met de universiteit toe –, zou organisatorisch onafhankelijk van de staat moeten worden. De eerste van de drie eisen luidde: ‘Het bevrijden van het onderwijs van elk staatstoezicht. Inrichting van het basisonderwijs uitsluitend vanuit pedagogisch-didactische gezichtspunten. Bestuur van het basisonderwijs uitsluitend door personen die in het zelfbestuur van het geestesleven staan.’ Dat is de tekst uit de oproep van 30 mei, die o.a. door de schrijver Thomas Mann en de schilder Hans Thoma werd onderschreven.

10 juli

Officiële stichting van de Cultuurraad. Zij ontplooit geen werkelijke activiteiten meer. Reeds een maand na zijn laatste optreden binnen de Stuttgarter bedrijfsraad (23.7.1919), begon Steiner met zijn cursus voor de leraren over de algemene menskunde etc. Het was hem als een der weinigen in die tijd duidelijk, dat hem ter verwerkelijking van een zo belangrijke toekomstige taak als de oprichting van een Vrije Waldorfschool, gezien de veranderende politieke situatie, maar weinig tijd

ter beschikking zou staan. De weg naar een geestelijke en sociale vernieuwing liep in zijn ogen nog alleen maar via de opvoeding van de jonge mens. Daarmee kon toch een kiem gelegd worden voor de toekomstige opbouw van de driegeleding van het sociale organisme (aant.9). Al op 9 en 21 augustus noemt Steiner de taak van de opvoeding de belangrijkste taak van de huidige tijd.

15 juli

Stockmeyer is de vorige dag van zijn reis teruggekeerd en heeft meteen een gesprek met Rudolf Steiner over de resultaten. Volgens Hahn heeft de reis niet zoveel opgeleverd; er waren afzeggingen (o.a. van Michael Bauer, waar Steiner zelf zijn hoop op had gevestigd). Het voorlopige college wordt samengesteld en de uitnodigingen voor de cursus worden verstuurd. Uiteindelijk komen de meeste mensen direct via Rudolf Steiners persoonlijke uitnodiging. Inmiddels zijn er 180 kinderen aangemeld.

31 juli

Molt beschrijft dat met de voordracht die Steiner deze avond in Schwenningen houdt, zijn inzet voor de driegeleding als volksbeweging in zekere zin tot een afsluiting komt. De zeven discussieavonden met de bedrijfsraden zijn al tot een eind gekomen en de bundeling van de 16 verschillende bedrijfsraden in Württemberg tot een consortium van bedrijfsraden [Betriebsräteschaft], kan door de politisering van de wil van de arbeiders geen effectief werkend orgaan worden. De burgerij is afwerend. Men kijkt terug naar wat er mis is gegaan. Toch zal het werk voor de impuls van de Driegeleding nog bijna drie jaar doorgaan (o.a. met de stichtingen van de associaties 'Der Kommende Tag' in Stuttgart en 'Futurum' in Zwitserland, waarbij o.a. klinieken en onderzoeksinstituten zijn betrokken, maar 'de eigenlijke stootkracht is er vanaf de zomer van 1919 uit' (Hella Wiesberger, *Nachrichten der Rudolf Steiner-Nachlassverwaltung* Nr.27/28).

8-18 augustus

Rudolf Steiner bevindt zich in Dornach, waar de cyclus '*Die Erziehungsfrage als soziale Frage*' (GA 296, 6 voordrachten) wordt gehouden. Daarmee worden de leden van de Vereniging op de stichting van de school voorbereid. Zij worden opgeroepen deze stichting innerlijk mee te dragen. In deze tijd vindt de laatste intensieve propaganda voor de bedrijfsraden in Württemberg plaats.

20 augustus

Rudolf Steiner wordt weer door Molt per auto naar Stuttgart gebracht, waar 's avonds de begroeting plaats zal vinden van de deelnemers aan de pedagogische cursus die tot en met 6 september zal duren (zie blz.29).

'Zo opgewekt en vrolijk als tijdens die reis heb ik Dr. Steiner later nooit meer meegemaakt! Je merkte de voorpret die hij had over wat er

tot stand gebracht ging worden (Molt, *Entwurf...*). Uit die ontmoetings-bijeenkomst:

‘...Willen wij het huidige geestesleven kunnen vernieuwen, dan moet de Waldorfschool een werkelijke culturele daad zijn [Kulturtat]. Wij moeten er rekening mee houden dat er zich overal grote veranderingen zullen voltrekken. (...). De mogelijkheid tot het stichten van de Waldorfschool moeten we daarom gebruiken om hervormend en revolutionerend binnen het onderwijs te werken (aant.10). Het al of niet succes hebben van deze cultuurdaad ligt in uw hand...(...) Wij mogen niet alleen maar pedagogen zijn, wij zullen daarentegen cultuurdragers [Kulturmenschen]... in de hoogste betekenis van het woord moeten zijn’ (Steiner, GA 300/1).

Donderdag 21 augustus

Begin van de pedagogische cursus. De cursus bestaat uit veertien bijeenkomsten en vindt in de Landhausstrasse in de kleine blauwe zaal plaats. Daar stond een lange tafel; Rudolf Steiners plaats was aan een van de hoofdeinden. Naast de 12 toekomstige leraren waren er ook enkele genodigden; in totaal waren er 23 personen aanwezig (aant.11). Het grootste deel van de toekomstige leraren ontmoet elkaar hier voor het eerst!

‘In de met een aangenaam, enigszins gedempt licht gevulde ruimte stonden de deelnemers aan de cursus aanvankelijk alleen of in kleine groepjes aan beide kanten van de tafel. Van een op en neer gaand gesprek was geen sprake. Alleen de genodigde gasten kenden elkaar goed. Onder de leraren kenden slechts enkelen elkaar. Alle aanwezigen waren op dat moment te zeer in spanning over hetgeen wat er te gebeuren stond om een gesprek te beginnen of om zo maar wat heen en weer te lopen.’ (Hahn, *Der Weg der mich führte*).

‘Tussen Rudolf Steiners binnenkomst en het begin van de voordracht bestond vandaag nauwelijks een pauze, omdat hij met zijn lichte tred, waarbij zijn voeten toch tegelijk de grond leken af te tasten, naar zijn plaats aan het hoofdeinde van de tafel liep. Tegelijk met hem waren geloof ik Marie Steiner, Mieta Waller, en ik dacht ook Dr. Noll binnen gekomen. Iedereen ging zitten... Rudolf Steiner leidde met een paar zinnen in; een bijzondere stemming kwam daarin naar voren die van al het conventionele afweek...’ (Hahn, id.). De woorden die Rudolf Steiner hier spreekt, onder anderen over de schoolstichting als over een ‘Festesakt der Weltenordnung’, vormen de zogenaamde ‘ongedrukte passage’. Verder spreekt Steiner daarin zijn diepe dank uit jegens de geestelijke machten die met de school verbonden zijn en die Molt de goede gedachte hebben ingegeven.

Na de eerste voordracht over algemene pedagogie die op deze inleidende woorden aansloot (dus de eerste voordracht van de cyclus ‘Algemene menskunde’ (GA

293), volgde na een korte pauze [15 minuten!] de voordracht over ‘Methodiek en didactiek’ (GA 294); ’s middags van 3 tot 6 uur waren er de seminaristische oefeningen waar de leraren pittig ‘huiswerk’ voor opkregen (GA 295).

‘En ’s avonds tot diep in de nacht bereidden we ons voor op de volgende dag. Steiners voordrachten werden stenografisch vastgelegd en waren de volgende ochtend (om 9 uur) al uitgewerkt en vermenigvuldigd. Zelf ging Steiner voor het begin van zijn nieuwe voordracht rond en bood iedereen een exemplaar aan, waarbij hij zichtbaar tevreden was dat dit werk op tijd af was en er goed verzorgd uitzag.’ (A. Strakosch, *Lebenswege mit Rudolf Steiner*).

24 augustus (zondagochtend)

Halfopenbare voordracht: ‘Wat zijn de gezichtspunten die aan de oprichting van de Waldorfschool ten grondslag liggen?’ (in: GA 297).

31 augustus

’s Ochtends. Halfopenbare voordracht voor leraren en leden van de Antroposofische Vereniging die in pedagogische vraagstukken geïnteresseerd zijn: ‘De geest van de Waldorfschool’ (in: GA 297). Dit is de voortzetting van de voordracht van 24 augustus.

Hoe kunnen wij als mensen ons hele leven van het leven blijven leren? Dat moet geleerd worden. ‘[De toegang tot] het leven zal voor ons gesloten blijven als de school ons niet de kracht geeft die te ontsluiten. Dat kan in deze jaren alleen als de leraar voor het kind de representant van het leven is. Het merkwaardige van deze periode [tot het 15e, 16e 17e jaar] is namelijk, dat er een afgrond bestaat tussen mens en leven. Deze afgrond moet voorlopig nog [door de leraar] overbrugd worden. (...) Het kind komt via het medium van de leraar met het leven in aanraking. De leraar staat zo voor hem als later het leven voor hem staat. Het leven dient zich in hem te concentreren. Daarom moet een leraar doordrongen zijn van de grootst mogelijke interesse voor het leven. Een leraar moet het leven van zijn tijd in zich dragen.’

’s Middags een voordracht voor de ouders van de Waldorf-Astoria-sigarettenfabriek (in: GA 297) die hun kinderen naar de Waldorfschool willen sturen. (aant. 12). Molt spreekt de inleidende woorden. Terugkijkend zegt hij:

‘Ook wil ik nog de eerste ouderbijeenkomst (...) in herinnering roepen. Die dag waren niet alleen de ouders uit de Waldorffabriek aanwezig, maar ook enkele antroposofische vrienden die hun kinderen meteen vanaf het eerste begin naar de Waldorfschool wilden sturen. De gemoederen waren toen nog verhit van de oorlog en de revolutie. Die zielen van de mensen, en in het bijzonder van diegenen uit de arbeidende klasse, waren vol verlangen naar iets wat de innerlijke mens voedsel biedt en antwoord op spirituele vragen gaf. Men bezat een

levendige interesse in vraagstukken die onderwijs en opvoeding betroffen, en men stelde zich de vraag wat er met de opgroeiende generatie gedaan moest worden om die naar een betere tijd en een menswaardiger bestaan te leiden. Dr. Steiner betoogde dat alles grondig vernieuwd moest worden en in het bijzonder gold dat voor de kunst van het opleiden van leraren. Hij zei: “Wat wij voor een toekomstige opvoeding nodig hebben is

1. een nieuwe menskunde
2. een nieuwe liefde voor de mens, en
3. al bij het kind dienen de krachten van de wil ontwikkeld te worden.

Wij willen de mens met behulp van de nieuwe opvoedingsleer en de kunst van het nieuwe lesgeven op een menswaardige manier in het leven plaatsen; dan zullen de mensen die zó zijn opgeleid het leven ook zo vorm geven, dat het zich op een menswaardige manier aan hen vertoont die de menswaardigheid in het juiste licht zien”. Men kan zich voorstellen wat een diepe indruk zulke woorden op de aanwezigen maakten, en met wat voor spanning er naar de dag van de opening, de 7e september, werd uitgekeken.’ (Molt, in: *Die Drei*, augustus 1925).

’s Avonds, laatste openbare voordracht over de driegeleding in Stuttgart.

5 september

Laatste cursusdag. In totaal zijn er 42 voordrachten gehouden. De volgende dag volgen nog, maar los van de eigenlijke cursus, de drie leerplanvoordrachten.

6 september

De drie leerplanvoordrachten (twee ’s morgens en een ’s middags) met daarop volgend de laatste (15e) seminaristische oefening en het slotwoord waarin Rudolf Steiner onder andere over zijn zorgen ten aanzien van de Waldorfschool spreekt:

’Als u terug denkt, zullen onze gedachten elkaar bij de verschillende impulsen die van deze veertien dagen uitgaan, ontmoeten. Want ik kan u verzekeren dat ik aan deze dagen terug zal denken! (...) Deze Waldorfschool moet een succes worden! En er zal veel van afhangen dat zij een succes wordt! Wordt zij een succes, dan zal daarmee voor veel dingen in de ontwikkeling van de geest waar wij voor moeten staan, een soort bewijs zijn geleverd.’ (in: GA 295; zie blz.29 e.v.).

Die middag koos Rudolf Steiner, volgens Molt, de voor het klassenleraarschap in aanmerking komende leraren uit, en wees hun de verschillende klassen toe. Molt voerde verder met de leraren afzonderlijk gesprekken over hun salaris, omdat de leraren deze eerste tijd nog bij de Waldorf-Astoria in dienst waren en door de fabriek werden betaald. ‘Wij kenden geen vast bedrag, maar gingen van de behoeften uit’ (Molt, *Von der Gründung der Freien Waldorfschule*). (aant.13).

7 september (zondag)

's Ochtends om half elf, in de Stadstuinzaal, in aanwezigheid van meer dan duizend aanwezigen, wordt de Freie Waldorfschool geopend. Rudolf Steiner had graag gezien dat de leerlingen in een lange rij door de stad waren getrokken om de inwoners van Stuttgart op deze stichtingsdaad te attenderen. Muzikleraar Baumann speelt Bach's preludium in C. Sprekers zijn allereerst Molt (begroeting) en daarna Rudolf Steiner. De laatste houdt dan een indrukwekkende en betrekkelijk lange toespraak (zie blz.35). Daarna volgt er een gedichtenrecitatie (Marie Steiner) en worden er liederen gezongen. Stockmeyer spreekt uit naam van de leraren. Daarop volgt een euritmieuitvoering waar ook kinderen aan deelnemen. Namens de ouders van de Waldorf-Astoria spreekt het lid van de bedrijfsraad Saria. Tot slot een Air van Bach voor vioolsolo.

Na deze feestelijke opening wordt in de woning van de Molts een feestmaal gegeven voor Rudolf en Marie Steiner, enkele leraren en vrienden. Steiner houdt een tafelrede. Daarin

'...prees hij met woorden die van een bijzondere warmte en concreetheid getuigden, de goede geest in wiens dienst Emil Molt zich met zijn ingrijpende daad had gesteld. Nieuw was, dat hij met grote nadruk verklaarde, dat wij er ons voortdurend van bewust moesten zijn, dat wij mevrouw Bertha Molt [de 'schoolmoeder' die later als handwerklerares ook tot het college zal toetreden] niet minder dank verschuldigd waren voor het tot stand komen van de voor onze tijd zo belangrijke schoolstichting.' (Hahn, *Der Weg, der mich führte*).

's Middags zijn de ouders van de school, de kinderen en de leraren door Molt in de tuin van de school op de thee uitgenodigd. Er worden spelletjes gedaan.

'Het was prachtig weer, en iedereen stond onder de bomen van de speelplaats. Dr.Steiner regelde dat elk van de door hem aangewezen klassenleraren onder een boom ging staan en de leerlingen van de bij die klas horende leeftijd naar zich toe riep. Zo kwamen in de gezellige drukte van die gedenkwaardige middag, onder de ogen van Rudolf Steiner en de ouders, de klassengemeenschappen van kinderen en hun leraren bij elkaar'. (Strakosch, *Lebenswege mit Rudolf Steiner*).

Het volgende moet hieraan vooraf zijn gegaan: 'In de lichte, grote euritmiezaal in de houten barak, stond Rudolf Steiner voor een lange houten tafel. Caroline von Heydebrand stond rechts van hem. Met onze ouders stonden wij daar verwachtingsvol en blij in een halve cirkel voor. Elk kind werd bij zijn naam geroepen, mocht met zijn ouders bij Rudolf Steiner komen, werd zeer hartelijk begroet en werd door hem naar zijn leraar of lerares gebracht. Daar zei hij: 'Dat is jouw lerares.' (Rahel von Glenck-Ruthenberg). (aant.14)

's Avonds, bezoek aan een opvoering van Mozarts 'Zauberflöte' in de Opera, waarbij alle leraren aanwezig waren. Molt noemde deze dag later 'het hoogtepunt uit zijn leven.'

8 september

Eerste lerarenvergadering van het college met Rudolf Steiner. Dat was dus het 'oercollege' van 12 leraren. Hier wordt het rooster vastgesteld en krijgen de vakleraren te horen welke lessen zij zullen moeten geven. De verslagen van deze vergaderingen met Rudolf Steiner zijn gestenografeerd en uitgegeven. (GA 300/1,302,302a,323/4).

's Avonds een belangrijke voordracht voor de leden (de leraren zijn daarbij natuurlijk aanwezig) o.a. over de interesse van de geestelijke wezens in de ontwikkeling van de mens. Het ophouden van die interesse en de geestverlatenheid van de huidige mensheid. (in: GA 192). Deze voordracht is eigenlijk een aanvulling op de toespraak die Steiner de vorige dag bij de opening van de school heeft gehouden. Hij belicht daarin een geestelijk element waar hij bij de opening alleen maar naar kon verwijzen.

9 september

Opnieuw worden de twaalf leraren door Rudolf Steiner bijeengeroepen. Ditmaal worden de leraren plechtig in hun nieuwe ambt bevestigd. Met grote ernst laat Rudolf Steiner ieder afzonderlijk door middel van een handdruk bekrachtigen 'zo te (willen) werken, dat voortdurend de werkelijkheid van de geestelijke wereld in het bewustzijn aanwezig is.' In zekere zin een gelofte aan het hogere ik, en daarop volgend de bezegeling ervan. Hij doet dat door het geven van een handdruk (Rudolf Steiner was gewoon twee handen te geven) en keek daarbij de betrokkenen lang en ernstig in de ogen. Hij legt hen daarna aan het hart hoe de verbinding met de geestelijke wereld kan worden gezocht en gevonden. Zo ontvangen de leraren individueel en als groep de volmacht de Waldorfpedagogie te verwirkelijken als een vrucht van de samenwerking met de geestelijke wereld. (aant.15).

9 of 10 september

Rudolf Steiner vertrekt naar Berlijn.

16 september (dinsdag)

Eerste schooldag. Rudolf Steiner is niet aanwezig, mogelijkterwijls omdat het begin van de school enkele dagen verschoven moest worden vanwege het werk aan de lokalen, dat nog niet helemaal af was. Daarom is het Molt die de (korte) toespraak tot de leerlingen houdt. Aanwezig zijn 256 leerlingen in (voorlopig) 8 klassen met 12 leraren. 191 leerlingen waren 'Waldorf-kinderen' (70%). De andere 65 waren bijna allemaal kinderen van antroposofische ouders. (Bij het begin van het tweede schooljaar was de verhouding al 1:1, zie aant.13). De leerlingen zaten de eerste weken nog op de stoelen van het café en schreven op hun knieën...

AANVULLENDE OPMERKINGEN BIJ DE CHRONOLOGIE

(1) *De kinderen van de arbeiders*. Molt beschrijft, dat na aanvankelijke hoopvolle start met de ontwikkelingscursussen toch moeilijkheden optraden. De volwassenen hadden moeilijkheden zelf weer te moeten 'leren'. Velen werden er door ontmoedigd en bovendien was het niet eenvoudig na het dagelijkse werk opnieuw intellectueel bezig te zijn. De cursussen trokken minder en minder mensen en werden zelfs aan het eind helemaal opgegeven. 'Ik kwam tot het inzicht dat men, wilde je de mensen met succes kunnen scholen en een algemene interesse kunnen wekken, al bij de *kinderen* van de arbeiders moest beginnen. (...) Het werd mijn ideaal om voor de kinderen een algemene ontwikkeling mogelijk te maken, onafhankelijk van de financiële draagkracht van hun ouders' (Molt, *Von der Gründung der Freien Waldorfschule*).

(2) Het ontstaan van deze *nieuwe fase* heeft een enorme ommekeer tot gevolg. Die wordt door J.E.Zeylmans van Emmichoven in zijn boek 'Wer war Ita Wegman' op de volgende humoristische manier beschreven: 'In Dornach was het klimaat intussen veranderd. Rudolf Steiner was in 1919 begonnen zich voor de driegeleding in te zetten. Nu kwamen er nieuwe mensen aan het Goetheanum die men daar tot die tijd nooit had gezien. De Antroposofische Beweging werd ook voor mensen die in een beroep stonden interessant; zij konden er nieuwe impulsen opdoen om hun ideeën te verwerkelijken. De 'oude garde' had het niet altijd makkelijk de vele nieuwe gasten op te vangen; de toegang tot 'der Doktor' werd steeds moeilijker; hij bewoog zich met directeur Molt in de grote auto van de zaak over het terrein van het Goetheanum. Er werd een bank gepland en er kwamen voorstellen om een farmaceutische fabriek aan het Goetheanum op te richten.'

(3) *Het gesprek in Dornach en Midden-Europa*. Voor deze gesprekken had Rudolf Steiner twee dagen uitgetrokken. Het stenografisch verslag is opgenomen in 'Entwurf meiner Lebensbeschreibung'. In feite kregen de jonge heren eigenlijk heel weinig concrete aanwijzingen op hun vragen. De opmerking dat er 'vrije scholen' moesten komen, is onder andere belangrijk, omdat Steiner hier 'dat beschrijft wat naar zijn mening het belangrijkste is wat er zou moeten gebeuren' (Lindenberg, *Die Drei*, 1985, nr.9.) Bovendien is deze opmerking in het uitgebreide protocol dat Roman Boos van de zittingen maakte, de enige vetgedrukte zin! Deze belangrijke opmerking die voor Molt een schok teweeg gebracht moet hebben, kan misschien ook tegen de achtergrond gezien worden van Rudolf Steiners persoonlijke geraaktheid door het lot en de nood van de kinderen in deze oorlogsjaren. (Over die persoonlijke gevoelens zegt hij bij uitzondering iets in de voordracht van 31 augustus 1919 's middags). De 'grote

pijn' en 'harte pijn' die hem de kinderen op straat bezorgen heeft niet zozeer met hun uiterlijke materiële nood te maken, maar Steiner heeft in deze tijd reeds voorzien wat hen (en ons) in de toekomst onvermijdelijk te wachten staat, als het opvoedingssysteem niet zal veranderen. Hij spreekt hier over de laatste vier vijf jaar. Dat is dus de tijd dat hij de noodzaak van een radicale vernieuwing van het onderwijs al innerlijk met zich meedroeg.

We moeten hierbij ongetwijfeld ook denken aan de betekenis die de schoolstichting voor Rudolf Steiner had met betrekking tot de opdracht van Midden-Europa. Daarmee viel de stichting van de school op cultureel-geestelijk gebied, eenzelfde rol toe als op politiek gebied zijn inzet voor het 'rechtzetten' van het probleem van de oorlogsschuld. Hij was enerzijds bang dat de Leninistisch-Bolsjewistische onderwijsexperimenten ook op Midden-Europa over zouden kunnen slaan (H.Kühn), anderzijds moet de stichting ook gezien worden tegen de achtergrond van zijn poging om Midden-Europa tegen het Westen 'af te schermen' (deze term o.a. bij Lindenberg) tegen de greep van het Bolsjewisme van Lenin (het ideologische imperialisme van het Oosten) en de toenemende Amerikanisering als gevolg van het 14 punten-programma van Wilson (het economische imperialisme van het Westen). De Midden-Europese cultuur, en dus met name de impuls van het Goetheanisme vormden de kiemgrond waaruit de idee van de driegeleding op kon bloeien. Steiners vroege Goethe-studies, zijn betrokkenheid bij Midden-Europa en de gedachte van de driegeleding van het menselijk organisme zijn de *drie* bronnen van de beweging van de sociale driegeleding. Ze lagen in elkaars verlengde. In de culturele missie van Midden-Europa lag de rechtvaardiging, van het eigene dat Midden-Europa het Westen en het Oosten te bieden had.

In dit verband is het belangrijk er op te wijzen, dat de 'eigenständige' taak van Midden Europa tussen Oost en West, waar Rudolf Steiner al vanaf 1916 over spreekt, door hem zowel als een 'helende' en als een '*pedagogische*' wordt genoemd. (Hahn, *Begegnungen mit Rudolf Steiner als Auftakt der Waldorf-Pädagogik*).

(4) ***De eenheidsschool.*** In Duitsland werden de klassen 1 tot en met 4 in die tijd 'Grundschule' genoemd, dus de basisschool. Deze vier klassen maakten deel uit van de zg. 'Volksschule', die tot en met klas 8 ging. Na die klas gingen, ook later op de Waldorfschool toen de school met hogere klassen tot en met de 12e klas werd uitgebreid, veel, vooral arbeiderskinderen, van school. Dat was natuurlijk niet de bedoeling. Deze 'Einheitsschule' was dus aanvankelijk een naam voor een ander type 'Volksschule'. Zij omvatte in feite alle klassen t/m klas 12.

Net zoals de beweging van de driegeleding als een volksbeweging was gedacht, zo zou ook de Waldorfschool een Volksschool moeten worden, die in directe oppositie met de 'standenschool' zou staan. Al van af het allereerste moment zou het om een eenheidsschool gaan [later komt daar in Duitsland het

woord 'Gesamtschule' voor in de plaats]. Er zijn echter verschillende manieren waarop die 'eenheid' tot uitdrukking komt. In de eerste plaats is er de traditionele vorm waar ook door de toenmalige schoolher-vormers naar werd gestreefd: de verticale vorm. Daarbij wordt de tegenstelling tussen de volksschool en de hogere school overwonnen. Tussen beide vindt integratie plaats. Dan is er de horizontale (sociale) eenheid. Die was nieuw. Dat betekent dat kinderen van een directeur naast die van een arbeider zitten, zij zouden dezelfde lessen en dezelfde opvoeding krijgen. 'Door de tegenwoordige inrichting van onze onderwijsinstellingen wordt de scheiding tussen de sociale klassen, de afgrond tussen de klassen veroorzaakt' (Steiner tegen de arbeiders van de Waldorf-Astoria, 23.4.1919). Ook Molt zag daarin een belangrijke mogelijkheid om het onderlinge wantrouwen, de bestaande klassentegenstellingen en een vroegtijdig specialisme te overwinnen. Dat laatste betrof zowel een intellectueel specialisme als een specifieke opleiding naar geslacht. Later zal voor het wegnemen van de scheidslijn tussen de jongens en meisjes binnen het onderwijs de term co-educatie gebruikt worden. Toen was dat een geweldige stap. Al 21 jaar eerder had Rudolf Steiner in een voordracht over 'Hochschule und öffentliches Leben' (1898, uitgegeven o.a. in de 'Gesammelte Aufsätze Zur Kultur und Zeitgeschichte 1887-1901') voor het eerst over deze geïntegreerde vorm van onderwijs gesproken die voor alle kinderen gezamenlijk zou zijn, van de basisschool tot aan de universiteit. Bovendien was die er op gericht de opvoeding van de jeugd te bevrijden van een vervroegde (14 jaar!) gerichtheid op de behoeften van de ambachtelijke wereld en de industrie. Dus niet alleen vrij van de invloed van de staat, maar evenzeer van de dwingende eisen van de beroepswereld. Onderwijs dat vanuit deze geest wordt gegeven verdient eigenlijk pas de naam van een 'werkelijke vorming van de mens' [wahre Menschenbildung].

Het begrip eenheidsschool wordt echter in de eerste voordracht over volkspedagogie uitgebreid: 'Hieruit kunt u zien dat er geen andere school kan zijn dan een eenheidsschool voor alle mensen, want het spreekt vanzelf dat deze wetten die voor de ontwikkeling van de mens, tussen het 7e en ongeveer het 14e, 15e jaar gelden voor iedereen dezelfde zijn...' En later, in de begroetingstoespraak tot de leraren op 20 augustus zegt Steiner: 'De school zal een eenheidsschool zijn, wat wil zeggen dat er uitsluitend op een manier onderwijs zal worden gegeven die van het totale wezen van de mens uitgaat. Alles moet in dienst van dit doel worden gesteld.' Hier staat de eenheid van de eenheidsschool dus duidelijk voor een derde vorm van eenheid, namelijk de totaliteit van de mens. Een ander licht op de eenheidsschool wordt bovendien nog geworpen door de opmerking die Steiner tijdens de openingstoespraak van de school maakt. Daar gaat het om de geheimzinnige 'eenheid' tussen leraren en leerlingen. 'De ziel van het kind en de ziel van de leraar moeten door een onderbewuste geheimzinnige geestelijke band één zijn. Die band gaat van de geest van de leraar over op de geest van het kind. Dat geeft de school haar sociale karakter.' (Steiner, *Ansprache bei der Eröffnung der Waldorfschule*, in deze bundel blz.35).

Overigens zegt Steiner later zelf in een van de lerarenbesprekingen, dat de naam 'Eenheidsschool' indertijd om opportunistische redenen was gekozen.

Soms wordt er wel eens te gemakkelijk naar dit allereerste begin van de school gekeken, alsof alles min of meer vanzelf liep, op de golven van het grote enthousiasme. Afgezien van de katholieke kerk die de katholieke arbeiders dreigde hun de communie te ontfemen, en een volgens Hahn 'duistere tegenwerking' in de naaste omgeving van Molt [gedoeld wordt waarschijnlijk op zijn mededirecteuren en de raad van toezicht], was het slagen helemaal niet zo zeker. 'Het was immers toch een groot experiment om kinderen uit allemaal verschillende scholen op te nemen, van de laagste basisschool, uit de middenschool, de H.B.S., het Realgymnasium en het Gymnasium, jongens en meisjes, van alle godsdiensten.' (Molt, *Zehn Jahre Freie Waldorfschule*). Die leerlingen ontmoetten elkaar allemaal in de Waldorfschool, kinderen uit alle lagen van de bevolking. En ook de leraren moesten uit het hele land gehaald worden en hadden de meest uiteenlopende vooropleidingen. 'Een gebouw was er niet – geen spullen voor de inrichting – geen schoolbank – geen boek. Er was alleen een bescheiden hoeveelheid geld om te kunnen starten. Uit het niets moest de school ontstaan.' (Molt, id.).

(5) *Steiners verhouding tot de arbeiders*. Hahn beschrijft de situatie onder de arbeiders na de Eerste Wereldoorlog met de volgende ernstige woorden: '...er heerste in arbeiderskringen een soort broeierige radeloosheid, samen met een psychische en geestelijke depressie'. Molt probeerde daar met zijn initiatief een antwoord op te geven. En wat verwachtte Steiner van de arbeiders? Waarom was hij niet in dezelfde mate op de burgerij gericht? In de eerste plaats was Steiner er van doordrongen dat de burgerlijke klasse die door haar politieke houding de oorlog en de revolutie hadden veroorzaakt niet in staat waren om werkelijk nieuwe gedachten op te nemen. Hij vertrouwde erop, dat er onder de arbeiders nog een 'ongebruikte intelligentie' bestond, zij waren nog niet 'verbildet' [misopgevoed] en zouden daardoor beter in staat zijn andere dan de traditionele gedachten in zich op te nemen en die ook die op de eigen situatie te betrekken. In die zin vertegenwoordigden de arbeiders zoiets als zijn laatste hoop. Er zijn 'tegenwoordig in het proletariaat nog onverbruikte krachten aanwezig; die hoeven maar op de juiste manier naar boven gehaald te worden om voor het Duitse volk met vrucht gebruikt te kunnen worden'. (Molt, toespraak bij de schoolopening).

Dat heeft ook gevolgen gehad voor de manier waarop Steiner over de sociaal-pedagogische inhouden sprak. De nieuwe ideeën mochten daarom ook niet op een abstract-theoretische, dogmatische manier worden gebracht. Hij moest direct tot ze spreken, vanuit de feiten en het werkelijke leven, en bovendien in een taal die uit het hart kwam.

Het sociale vraagstuk was immers in de ogen van Steiner helemaal niet in de eerste plaats een probleem van geld en salarissen. De arbeider leed innerlijk onder

zijn ‘geknechte menselijke waardigheid’ en alleen een vrije toegang tot een algemeen onderwijs kon deze andere, verborgen mens in hem aan de oppervlakte brengen. Dat inzicht heeft hij hen willen geven door de arbeiders bijvoorbeeld bewust te maken van de ‘afgrond’ die hen van de burgerlijke klasse scheidde. ‘Wat we met de ‘oproep’ willen proberen te bereiken is, dat alles wat er op geestelijk gebied gebeurt [en dat geldt dus in de eerste plaats voor het onderwijs] iedereen aangaat en dat de *geestelijke* arbeider zijn verantwoordelijkheid ten opzichte van de gehele mensheid draagt. Dat kunt u niet bereiken als u het geestelijk leven niet bevrijdt en autonoom maakt.’

Aan de andere kant wist Rudolf Steiner uit eigen ervaring – uit de tijd dat hij voor de *Arbeiterschule* in Berlijn werkte –, dat met name de leiding van de georganiseerde arbeiders het nog moeilijker had om afstand te nemen van het denken in dogmatische schema’s en los te komen van oude, vastgelopen principes, dan de burgerij. Daartegenover stond ‘dat hij de arbeiders kende en in staat was op hun gedachten en gevoelens in te gaan. Het lukte hem, hun door het werk aan de moderne machines braakliggende, d.w.z. sluimerende persoonlijkheid wakker te roepen, en hun eigen verantwoordelijkheidsgevoel en enthousiasme aan te spreken.’ (Joh.Chr.Leber). De arbeiders voelden zich van het begin af aan door hem in hun eenzaamheid, hun op-zich-zelf-gesteld-zijn begrepen en serieus genomen. Dat was Steiner in een dergelijke vorm nog niet eerder overkomen. (id.).

Ondanks het feit dat Steiner dit bijzondere element bij de arbeiders herkende, waarschuwde hij aan het begin van zijn werkzaamheid in Stuttgart al voor een eenzijdige oriëntatie. Daar heeft hij echter zelf door zijn eenzijdige grote verwachtingen van de arbeiders in niet geringe mate aam meegewerkt. Hij achtte het van belang ook de burgerlijke kringen er bij te betrekken. Dat is niet gelukt en dat bleek later zeker een van de belangrijkste redenen van het niet aanslaan van de beweging van de sociale driegeleding.

Emil Leinhas beschrijft, dat de tegenstand tegen de Driegeleding vanaf juli 1919 toeneemt, en ziet de oorzaak daarvan in een ‘algemene stabilisering van de situatie’. Na de chaotische eerste helft van het jaar, lijkt de wakkerheid en interesse om nieuwe spirituele gedachten over de toekomstige ordening van de maatschappij in zich op te nemen minder groot te worden. ‘Er ontstond een verstarring van alles wat nog aan resten van oude sociale vormen en structuren aanwezig was’. Dat wordt zichtbaar in de ‘afwijzing van het geestelijke’ (Steiner). De aandacht gaat dan vooral naar het economische en het materiële uit. En de gedachte dat het geestelijke daaruit eens als het ware vanzelf te voorschijn zal komen is precies het omgekeerde van wat Steiner wil. Dat is het wat hij beschrijft met de ‘Seelenschlaf’ van de mensen. Tegelijkertijd krijgen de leiders van de arbeidersbeweging opnieuw meer partij-diciplinaire greep op hun achterban.

(6). *De verhouding school en antroposofie.*

Al op 24 april wil Steiner volstrekte duidelijkheid hebben over de plaats van de antroposofie in de school. 'Ik zou absoluut nooit antroposofische scholen stichten. Antroposofie moeten de methodes en de organisaties omvormen, maar ze moeten nooit antroposofie geven. Wij moeten als eerste weten wat geestelijke vrijheid wil zeggen. Wereldbeschouwelijk onderwijs moeten wij in de allereerste plaats vermijden. (naar Stockmeyer, *Die Entfaltung der Waldorfschule...*). 'Wij willen wat er op antroposofisch gebied kan worden gewonnen, in praktijk brengen, in de werkelijke praktijk van het onderwijs (...); belangrijker is de praktische toepassing van wat er algemeen pedagogisch en in het bijzonder ook methodisch met de antroposofie kan worden gedaan.' (Steiner, begroetings-toespraak op 20 augustus). En natuurlijk wordt deze gedachte ook bij de opening van de school nog eens met alle kracht 'officieel' herhaald: 'Als er iemand mocht zijn die meent dat de antroposofisch georiënteerde geesteswetenschap de Waldorfschool sticht en dat die nu haar wereldbeschouwing die school binnen wil dragen, — dan zeg ik nu op deze openingsdag: zo iemand spreekt niet de waarheid! Wij hebben er totaal geen belang bij onze 'dogma's', onze principes, de inhoud van onze wereldbeschouwing op opgroeiende kinderen over te brengen. Wij zijn niet op een dogmatische opvoeding uit.' (Steiner, *Ansprache bei der Eröffnung der Waldorfschule*, hier blz.35).

Deze gedachten knopen direct aan bij de aan duidelijkheid niets te wensen overlatende woorden die hij in 1898, meer dan twintig jaar daarvoor, in een artikel over de 'Hervorming van het gymnasium' had geschreven: 'Het is niet onze taak om onze opgroeiende generatie overtuigingen bij te brengen. We moeten ze er toe brengen hun eigen oordeelskracht, hun eigen opnamevermogen te gebruiken. Ze moeten leren met open ogen naar de wereld te kijken... Onze overtuigingen hebben alleen voor onszelf betekenis. Die brengen we de jeugd bij om hun te zeggen: kijk, zo zien wij de wereld; en kijken jullie vooral hoe de wereld zich aan jullie presenteert. Wij willen vermogens wekken en geen overtuigingen aanbieden. De jeugd moet geen geloof hechten aan onze 'waarheden', maar alleen aan onze persoonlijkheid. Dat wij zoekende zijn dat moeten de opgroeiende jongeren zien. En wij moeten hen op weg brengen zelf zoekenden te worden.' (Steiner, in: *Gesammelte Aufsätze zur Kultur- und Zeitgeschichte 1887–1901*, GA 31).

Dat hoort dus ook bij de 'nieuwe geest' van waaruit de Waldorfschool wordt vormgegeven. Er wordt niets 'toegepast', ook geen methode. En daarom is een *echte* leraar alleen iemand bij wie de pedagoog in hem *gewekt* is door [een spirituele] kennis van de mens. Spirituele mensenkennis is dus de esoterische opdracht van de leraar.

De twaalf oer-leraren waren daarom allemaal, op één persoon na, (Hannah Lang), een bekende van Molt die door Rudolf Steiner een natuurtalent genoemd werd, diep met de antroposofie verbonden. Rudolf Steiner sprak tot mensen voor wie de antroposofie een vertrouwd gebied was. Naast het spirituele fundament dat

Rudolf Steiner dankzij deze speciale groep van toekomstige leraren kon leggen [de basis cursus van twee weken], gaf hij bij het groeien van de interesse voor de Waldorf-pedagogie ook meer inleidende voordrachten, bijvoorbeeld voor leraren aan staatscholen. Deze hebben een geheel ander karakter.

In de Waldorfschool wordt dus weliswaar een antroposofische pedagogie nagestreefd, maar zij is uitdrukkelijk geen antroposofische instelling. Dat wil zeggen dat de Antroposofische Vereniging met de organisatie en de inrichting van de school geen enkele bemoeienis heeft. Iedere formele binding zou de vrijheid van de leraar en daarmee tevens het 'wekken' van de leraar kunnen belemmeren.

In totaal gaf Steiner meer dan 200 pedagogische voordrachten. Het bijzondere daarvan is, dat de pedagogie zich na de intensieve basiscursus (36 voordrachten) op een levendige manier in wisselwerking met de onderwijssituatie ontplooit. Zij wordt tegelijkertijd 'afgelezen' aan de directe pedagogische situatie, en ontwikkelt zich mede aan de waarnemingen van wat er tijdens het pedagogisch proces in de klassen gebeurt. Dat is volgens Leber uniek op onderwijsgebied. (Leber, e.a: *Die Pädagogik der Waldorfschule und ihre Grundlagen*).

(7) **Driegeleding en vrede.** In een brief aan mevrouw von Moltke, de weduwe van Graaf Helmuth von Moltke, (3 mei), spreekt Steiner over de precaire situatie in Duitsland. Hij noemt de voorlopige vrede in Versailles 'een onding', en verwacht mede op grond van de onrust in München (het uitroepen van de oorlogstoestand op 2 mei), dat de situatie alleen nog maar ernstiger zal worden. Steiner houdt serieus rekening met chaos en een mogelijke tweede revolutie. Tegen deze achtergrond krijgt zijn inzet voor de driegeleding een andere betekenis. Immers, de chaotische politieke toestand maakt de mensen opener en wakkerder; men is meer geneigd te geloven dat alleen een radicale omvorming van de bestaande situatie kan helpen. Dat is positief. En het biedt Steiner de mogelijkheid te benadrukken dat deze radicale verandering alleen vanuit de geest kan komen.

Daarnaast wordt naar voren gebracht dat in de driegeleding de mogelijkheid voor een werkelijke vrede is gegeven. De sociale driegeleding is de *voorwaarde voor een duurzame vrede* in Duitsland en wel de *enige*, en zonder een dergelijke vrede 'kan Duitsland niet sociaal gezond worden'. Deze vrede zal door middel van de driegeleding zijn beslag kunnen krijgen omdat hierin de concrete mogelijkheid gegeven is om het egoïsme van de nationale staten te overwinnen. Niet in theorie, of als een ideologisch beginsel, zoals bij de 14 punten van Wilson, maar als een concreet gevolg van het economische leven dat principieel niet aan nationale grenzen is gebonden, dat naar zijn aard internationaal is. Het driegeledingsconcept wil de nationale en internationale belangen ordenen. Het ontwerp van de Volkerenbond zal aan dit chauvinisme en nationale egoïsme alleen maar meer voedsel geven en kan alleen al daardoor geen garantie bieden voor een duurzame wereldvrede.

Om deze vrede te kunnen bewerkstelligen, werkt Steiner ook nog op een ander front. Hij wijdt zich naast zijn immense inzet voor de driegeleding (met daarnaast ook nog het voor publicatie gereedmaken van ‘De kernpunten’) en de geleidelijk steeds meer tijd vragende voorbereiding van de schoolstichting, ook nog aan een derde belangrijke activiteit. Dat is zijn wens om tot een publicatie te komen van de memoires van graaf von Moltke. Von Moltke was tijdens het uitbreken van de oorlog chef van de generale staf. Daarmee hoopt Steiner te bereiken dat Duitsland aantoonbaar kan worden gevrijwaard als enige land de schuld voor de Wereld Oorlog naar zich toegeschoven te krijgen. Hij is door zijn vroegere persoonlijke verbinding met von Moltke en door het contact met diens vrouw (antroposofe en lid van de Vereniging) zelf direct persoonlijk met deze zaak verbonden. De exemplaren die reeds gedrukt waren werden na grote morele druk op Steiner vernietigd en belandden zodoende niet tijdens de vredesonderhandelingen in Versailles op tafel, zoals de bedoeling was. Dat betekende tevens dat de ‘druk’ op het werk voor de Driegeleding nog toenam.

(8) **School en driegeleding.** Rudolf Steiner stond in zekere zin niet *in* de politieke strijd. Hij was ook op geen enkele manier via de partij-politiek met de sociale beweging verbonden. Ook nooit eerder geweest. Hij zag niets in een verbinding met bepaalde bestaande partijen. Daarom was hij eigenlijk zowel letterlijk als figuurlijk ‘geen partij’. Hij probeerde met name de arbeiders duidelijk te maken, dat de nood van het moment, de economische malaise en de sociale ellende in wezen uitvloeisels waren van een ander, wezenlijker element, namelijk de roep om vernieuwing van de opvoeding van de mens. ‘De grootste nood lag volgens hem hierin, dat er in een tijd, waarin iedere mensenziel geestelijk honger lijdt, geen enkele school bestond, die met een consequente zuiverheid en belangeloosheid de bronnen van geestelijke ontwikkeling voor iedereen toegankelijk maakte.’ (Hahn).

Daarom is het sociale vraagstuk in de eerste plaats ook een geestelijk vraagstuk. De school moet ‘vast in het geestesleven worden verankerd’ (Steiner, *Freie Schule und Dreigliederung*). En daar lag ook het aangrijpingspunt voor Molt. In zijn artikel ‘Rückblicke und Ausblicke zur Waldorfschul-Gründung’ dat hij in 1927 voor de bundel ‘Rudolf Steiner in der Waldorfschule’ schreef, haalt hij Steiner aan: ‘Het probleem van onderwijs en opvoeding staat aan de basis [van het sociale vraagstuk]. Willen we hier nieuwe verhoudingen scheppen, dan moet er met de scholen worden begonnen om van daaruit de beide andere gebieden, de economie en de staat, te bevruchten.’ Het vrije geestesleven was het enige concrete wat er van de driegeledingsimpuls was overgebleven, en Molt voegt aan dit citaat toe ‘Deze gedachte heeft een enorme indruk op mij gemaakt!’

Op 15.2.1921 (*Rednerkurs*) ziet Steiner nog, dat alleen met de Waldorfschool een werkelijk begin met de driegeleding is gemaakt. (‘Reinkultur im Sinne der Dreigliederung’). Er bestaat daar een werkelijk vrij geestesleven. En ook bij de

nieuwe schoolstichtingen zal alles afhangen van een vrije aanstellingsmogelijkheid van de leraren. Maar in een terugblik in 1922 in Wenen (West-Ost Kongress), zegt Steiner dat de publicatie van de Kernpunten in wezen van alle kanten verkeerd is begrepen. Het ging er hem niet om nieuwe instituties te intruderen, maar om een ‘appèl aan de directe natuur van de mens’ te doen; van dat appèl is de Vrijeschoolbeweging wel een logische erfgenaam.

Het is zeker waar, dat het niet aanslaan van de beweging van de driegeleding voor een deel te wijten is aan het feit dat de Bond teveel krachten aan de school heeft afgestaan, maar om de steun van de beweging van de driegeleding had Steiner wel uitdrukkelijk gevraagd. Rudolf Steiner voegde zich enige tijd later naar de realiteit en gaf aan dat de oude Bond voor Driegeleding beter omgevormd kon worden tot een Bond voor een Vrij Geestesleven (zomer 1922).

(9) ***De Waldorfschool als kiem.*** Rudolf Steiner plaatste de school als een kiem in het openbare leven, in de overtuiging dat zij door hetzelfde karakter dat de plantenwereld eigen is, namelijk door evolutionaire groei, het hele sociale organisme meer en meer van binnen uit zou vernieuwen. Van alles wat in die tijd binnen het kader van de driegeleding is ontstaan, was de Waldorfschool het enige dat overleefde. In de school was het vrije geestesleven als kiem gerealiseerd.

Maar een kiem was het schoolmodel ook in cultuur-pedagogische zin. Leraren kregen hier voor het eerst de individuele vrijheid het onderwijs naar eigen inzicht vorm te geven en door het principe van het zelfbestuur was de eigen verantwoordelijkheid op een democratische manier ingeschakeld. De school zal republikeins bestuurd worden heet het in de begroetingstoespraak. Steiner spreekt daar over een ‘Lerarenrepubliek’ en ‘daar bestaan geen voorschriften die van een rector komen en die je als een behaaglijk kussentje in je rug kunt gebruiken (...) iedereen moet helemaal zelf verantwoordelijk zijn.’ (Steiner, 20 augustus 1919). Daarnaast ontstond met de oprichting van de Waldorfschulverein (1920) waarin privé-schenken binnen kwamen, de voorwaarde voor een economische zelfstandigheid. De school stond zo inderdaad buiten de invloeden van partijgebonden politiek of dogmatisch confessionalisme. In het klein werd hier in vrijheid creatief gewerkt en werden gelijkheid en broederschap beoefend. (K.E.Becker, in: *Anthroposophie heute*).

(10) ***Hervormen of revolutioneren?*** Het ging Steiner niet om een hervorming van het bestaande schoolsysteem als zodanig. Hij was geen *school*hervormer. Net als Lichtwark wist hij dat ‘gedeeltelijke hervormingen de bestaande tendensen alleen maar versterken’. Hij zag het daarom als zijn taak bij te dragen tot een vernieuwing van het leven en de maatschappij. In die zin was de school voor hem een levend onderdeel van het menselijk leven in een nieuwe menselijke maatschappij. Vrije Scholen bieden een aanknopingspunt tot deze omvorming.

Zijn onderwijsimpuls was bedoeld om een nieuwe pedagogische periode in te leiden (Rittersbacher). Daarom treedt Steiner ook nauwelijks met de 'Reform-pedagogen' uit die tijd in discussie, hoewel hij vele alternatieve plannen uit die richting kende en sommige zelfs resoluut afwees. De bron van de vernieuwing is de kennis van de ziel van de mens en niet een vermeend weten omtrent bepaalde aanwijsbare tekortkomingen binnen het een of ander onderwijskundige systeem. Bovendien zag men al deze hervormingsideeën uiteindelijk toch binnen het raam van een staatsmonopolie op het onderwijs.

De hele sociale beweging gaat in laatste instantie op een geestelijke impuls terug, het is een geestelijk vraagstuk. 'Het probleem van het onderwijs is een onderdeel van de grote brandende vragen van onze tijd. De mogelijkheid van de Waldorfschool moet daarbij gebruikt worden om reformerend en revolutionerend op het hele onderwijssysteem te werken.' (Steiner, *Konferenzen*). Duidelijk wordt hieruit dus, dat Steiner de impuls tot stichting van een nieuwe school geen moment los heeft gezien van het hele sociale vraagstuk. Daardoor waren er ook principieel geen detailoplossingen mogelijk en bestond er in feite ook geen vrijblijvende verhouding tussen de school en de maatschappij.

Naast deze twee 'bronnen', de sociale intentie en een concreet pedagogische intentie, is er ook nog een derde die meer met de tijdgeest verbonden is. Aanvankelijk was de sociale component dominerend, maar naarmate de stichting van de school concreet gestalte aannam, nam de methodisch-didactische zuil aan betekenis toe. En later zal Steiner zelfs zeggen: 'Ik heb van het begin af aan de taak van de Waldorfschool als een zuiver pedagogisch-didactische gezien' (Steiner, *Ansprachen in der Waldorfschule*, 25.5.1923). De derde intentie moet gezien worden in verbinding met de tijdgeest, bijvoorbeeld tegen de achtergrond van de Eerste Wereldoorlog. Steiner was er van doordrongen dat er na deze wapenstrijd die met alle militaire middelen gevoerd was, een geestesstrijd zou volgen, waar de hele wereld bij betrokken zou worden. Daarvan was het hele chaotische sociale vraagstuk nog maar een voorspel. In dit licht krijgt de Waldorfpedagogie nog een andere betekenis (15.06.1919). Deze 'historische' dimensie verbindt de Waldorfschool met de ontwikkeling van de mensheid, als een initiatief 'dat is ontstaan, in overeenstemming met de eisen die de huidige wereld ons stelt' (Steiner in een lezing voor de ouders in 1919).

(11) **De deelnemers.** Aan de cursus namen de volgende leraren deel: de acht klassenleraren, Leonie von Mirbach (1e klas), Pastor Geyer (2e klas), Hannah Lang (3e klas), Hertha Koegel (4e klas), Dr. Caroline von Heydebrand (5e klas), Friedrich Oehlschlegel (6e klas), E.A.Karl Stockmeyer en Dr. Rudolf Treichler afwisselend, de 7e en 8e klassen; en de vakleraren: mevrouw Baumann (handwerken), Paul Baumann (muziek), Herbert Hahn (o.a.godsdienstleraar) en Dr. Walter Johannes Stein (o.a.latijn). Ook woonde Dr.Noll als arts de voordrachten bij. In de eerste tijd was hij (ook een novum) als schoolarts in de school

aanwezig. Stein was er als gast, evenals Alexander Strakosch, die pas het jaar daarop tot het college zou troetreden. Strakosch was zich 's ochtends op de eerste cursusdag (als enige) zelf komen aanmelden... Stein was van plan de dag van de school-opening te vertrekken (hij was niet als klassenleraar aangewezen), waarop Rudolf Steiner hem vroeg zich als vervangende leraar bij het college te voegen, wat gebeurde. Er bleek al meteen werk voor hem toen de klassenleraar van de eerste klas, Leonie von Mirbach in de loop van de eerste week ziek werd. Bovendien verliet Oehlschlegel, klassenleraar van de 6e klas, al in januari 1920 de school om in Amerika voor de antroposofie te gaan werken. Het verdere, tragische lot van Oehlschlegel (die tevens godsdienstleraar was en als zodanig mede verantwoordelijk voor de zondaghandeling), bleek na zijn terugkeer naar Duitsland niet meer te achterhalen. Oehlschlegel, Hahn en Stein beschouwden zichzelf in deze begintijd min of meer als de 'kern' van het college.

Aanvankelijk was men zich er niet bewust van, maar het betekende, dat de oergroep uit 12 leraren bestond. Tautz beschrijft hoe Rudolf Steiner een beetje heeft 'meegeholpen' (door Stein alsnog aan te wijzen), om dat symbolische aantal te verkrijgen. Het is begrijpelijk dat men in deze constellatie een afspiegeling van andere historische spirituele groepen van twaalf rond een ingewijde heeft willen zien. 'Waar een groep van twaalf personen is, is het mysterie van de dertiende, degene die alle twaalf innerlijk doordringt, aanwezig'. (Tautz). Uiterlijk vinden we deze constellatie terug in het beeld van de ronde tafel, een plaats waar de twaalf individuele 'eenzijdigheden' worden opgeheven, resp. in evenwicht worden gebracht door de compenserende bijdragen van de ander.

(12) ***Geen school, maar een schoolbeweging.*** Van het begin af aan was duidelijk dat het Rudolf Steiner niet om één school ging. De school was niet bedoeld als een weldaad voor arbeiderskinderen, of ter bevrediging van het egoïsme van enkele antroposofen-ouders. Hij wilde een pedagogische vernieuwingsbeweging op gang brengen, een beweging voor een vrij onderwijs. In oktober 1920 heeft hij zelfs om '10 nieuwe scholen in de komende drie maanden!' geroepen, wilde de Waldorfschool(beweging) zin hebben. En vanaf dat moment ziet Steiner de beweging eigenlijk als een internationale; hij roept op tot het vormen van een *wereldschoolbeweging* die in zijn statuten niet als hoofddoel de ondersteuning van de Stuttgarter Waldorfschool zou moeten hebben, maar het stichten van scholen die volgens diezelfde principes werken en die in de eerste plaats de financiële middelen zou dienen te verschaffen om het stichten van meerdere van zulke scholen mogelijk te maken. Tot in de financiering kwam namelijk tot uiting dat de 'Schulverein' vooral tot doel had om de financiën van de 'eigen' school zeker te stellen. Door een dergelijke wereldwijde beweging zouden daarentegen de middelen voor een vrij Hoger Onderwijs bijeen gebracht kunnen worden. Het ging hem er dus absoluut niet om een *modelschool* te willen stichten, een 'odium' dat begrijpelijkerwijs wel een tijd lang om de Stuttgarter school heeft gehangen, maar

om een nieuwe geest die door het onderwijs zou waaien als voorbode van een vrij geestesleven. In een gesprek dat Rudolf Steiner in 1923 in Stuttgart met een aantal leraren had zei hij: 'Pas als er in de hele wereld honderd van zulke scholen met elkaar samen zullen werken, zal onze pedagogie zijn vruchtbaarheid kunnen bewijzen'. Dat het echter niet direct tot verdere stichtingen kwam hing vooral ook samen met de politieke situatie (de grondwet van de Weimar-Republiek stond het stichten van privéscholen slechts onder zeer bepaalde voorwaarden toe en bovendien greep de inflatie om zich heen).

Steiner zelf was in de zes jaar tot aan zijn dood in 1925 (het laatste jaar van zijn leiderschap van de school viel samen met de opbouw van de laatste, de 12e klas!) ook nog bij de oprichting van zeven andere Waldorfscholen betrokken. Vooral tijdens zijn voordrachten in Nederland in het voorjaar van 1921 (Den Haag, Amsterdam, Rotterdam Utrecht en Hilversum) werd over de noodzaak van een wereldwijde schoolbeweging gesproken, maar zijn oproep vond onvoldoende weerklank.

Dezelfde internationale openheid die Steiner in de Driegeleding als de garantie voor een natuurlijke verbinding tussen de volkeren ziet, zien we later in zekere zin terug in zijn gedachten over de wereldschoolvereniging.

(13) ***De verhouding van de school tot de Waldorf-Astoria****. De leraren kwamen bijeen omdat zij de school 'wilden'. Zij steunden daarbij uitsluitend op hun vertrouwen in Rudolf Steiner. De financiële zekerheid was minimaal. Zij gingen het risico van de schoolstichting aan vanuit hun overtuiging in de praktische realiseerbaarheid van de antroposofie. Een werkelijke uiterlijke zekerheid bestond er niet. En over pensioenen werd al helemaal niet gepraat... Zij waren bereid en in staat om zich volledig voor de school in te zetten. Dat heeft Steiner ook expliciet van hen gevraagd: 'Iedereen moet zijn volledige persoonlijkheid vanaf het begin inzetten' (Steiner, begroetingstoespraak, 20 augustus 1919). Dat was nogal wat!

Economisch en juridisch gezien was de school een deel van de Waldorf-Astoria-fabriek, waarvan Molt president-directeur was. Schoolgeld en leermiddelen waren voor de kinderen van de bij de fabriek betrokkenen vrij. Waldorfkinderen hadden in de school dus een streepje voor. Al gauw gold iedereen die maar een niet al te ver familielid had die op de fabriek werkte als een Waldorfkind. De verhouding tussen Waldorfleerlingen en andere leerlingen verschoof echter al vrij snel. Was die aanvankelijk 3:1, het tweede schooljaar (toen er 174 nieuwe leerlingen werden opgenomen) was die al 1:1. Er moest dus schoolgeld worden geïnd. Omdat dat geen directe zaak van het bedrijf was, werd er al in mei 1920 een eigen rechtspersoon in het leven geroepen: de 'Vereniging de Vrije Waldorfschool', in de wandelgang 'Waldorfschulverein' genoemd. Dat

* Voornamelijk met gebruikmaking van Gaberts inleiding in de Konferenzen band I, GA 300/1

was geheel in de geest van de leraren, die na het reeds bestaande pedagogische zelfbestuur nu ook naar een economische zelfstandigheid streefden. Aanvankelijk zag Molt hierin een afwijking van zijn concept, wat tot aanzienlijke spanningen en wrijvingen leidde. Weliswaar werden de ouders nu direct mede verantwoordelijk voor het financiële reilen en zeilen van de school, maar daartegenover stond, dat daardoor de band met het oorspronkelijke toeleveringsgebied, de arbeiders, duidelijk minder werd. Dat feit kan bij Molt gevoelens hebben opgeroepen die tijdens het conflict zeker op de achtergrond mede een rol gespeeld kunnen hebben.

Molt was gewend zijn bedrijf op een ‘patriarchale en vaak eigenzinnige manier’ (Gabert) te leiden. De inzet voor de school vroeg van hem een totaal andere houding. De leraren van hun kant, ervoeren hun economische afhankelijkheid van een onderneming die hun salaris uitbetaalde als in strijd met de vrijheid die zij op onderwijskundig en organisatorisch gebied bezaten. Ook dat had een negatieve uitwerking op hun verhouding tot Molt. Dit laatste probleem werd opgelost door de stichting van de ‘Waldorfschulverein’, maar toch bleef een gevoel van onvrede omtrent de economische grondslag van de school bestaan. In werkelijkheid was echter de onafhankelijkheid van de school van de Waldorf-Astoria en daarmee tevens van Molt zelf in het geding. Molt identificeerde zich praktisch met zijn bedrijf. Het lukte Steiner deze spanningen te ontladen. Hij maakte duidelijk dat school zich door de stichting van de ‘Schulverein’ radicaal van de fabriek had losgemaakt, en hoe Molt daarmee de mogelijkheid had gekregen om nu op de juiste manier een enge en persoonlijke binding met de school aan te gaan. Molt had de school niet als president-directeur van een firma gesticht, maar als privé-persoon, door zijn grote persoonlijke schenkingen. Die werden nu pas in het college bekend. Steiner benadrukt in dit conflict nog eens dat Molt terecht lid van het college is, maar niet als financier, doch als ‘Protector’ van de school.

Het lukte Molt maar langzaam om zich in deze voorstelling van zaken te vinden. Toen dit lukte droeg hij zijn naam ‘Schulvater’ pas met ere. In de loop van de jaren heeft Molt overigens ‘zijn hele fortuin aan de school weggeschonken’ (Tautz). De ontwikkeling van de antroposofische pedagogie zou zonder dat offer onmogelijk zijn geweest.

(14) *Over de (maandelijke) schoolfeesten*, de ‘Monatsfeier’: Alle klassen kwamen in het begin elke eerste donderdag van de maand in de zaal bijeen om elkaar voorbeelden uit de lessen te laten zien. Rudolf Steiner hechtte daar bijzonder veel waarde aan en was er ook vaak bij aanwezig. Twee verslagen daarvan van oudleerlingen:

‘Ik kan me nog een schoolfeest herinneren. Rudolf Steiner hield daar een mooie toespraak: “Lieve kinderen, beste meisjes en jongens!” Ik zie hem nog in zijn zwarte jas voor het roze gordijn van het toneel van onze gymnastiekzaal staan. Zijn handen had hij als hij ze niet bewoog, met licht naar beneden gestrekte

armen, voor zich gevouwen en hij keek daarbij met plezier en welwillend naar de zaal. Wij, de oudere leerlingen, konden vanaf het stampvolle balkon over de 1000 golvende blonde en donkere hoofden heen de zaal inkijken. In het begin werd er gezoemd en gonsde het als in een reusachtige bijenkorf en dan werd het een tijdje muisstil. De ruimte was gevuld met een onbeschrijflijke atmosfeer van leven, vreugde, feestelijkheid; hij leek wel geladen met de knetterende elektriciteit van de hoogspanning van onze zielen, terwijl hij gedompeld was in een stromend, roze zonlicht. (...) Van zijn toespraak herinner ik me nog alleen maar de vergelijking tussen twee boeketten bloemen: het ene kind plukte alleen maar hele mooie en lekker ruikende bloemen en het andere stelde zijn boeket uit allerlei verschillende bloemen samen. Zelfs distels en verachtelijk onkruid zat er in. En toch zag het boeket er mooi en liefelijk uit.

Rudolf Steiner wilde ons met dat beeld laten zien, dat je in het leven niet alleen maar de leuke en aangename dingen mag willen, we moesten ook leren inzien dat het alledaagse, het moeilijke en bittere zijn plaats heeft. De meest onooglijke planten zijn vaak geneeskrachtig en ook de stekelige distel is mooi en heeft zijn taak. En zo was het bescheidener boeket van het tweede kind toch het meest waardevolle. Zo moeten wij ook op school vlijtig en met overgave dingen leren die we misschien niet zo leuk vinden, maar die toch voor het leven nuttig en belangrijk zijn.' (Annemarie Lawatschek).

'Rudolf Steiner sprak dan eerst tot de kleintjes en dan tot ons ouderen en uiteindelijk ook tegen de leraren. Ik herinner me nog het grote plezier dat hij had, toen een jongetje uit de eerste klas met de typisch Zwabische naam Häfele, hem stralend van vreugde een waslap aanbood die hij voor hem gemaakt had. Rudolf Steiner hield de waslap omhoog en zei: "Julie lieve en brave Häfele heeft een waslapje voor mij gebreid. Daar moet ik mij nu elke dag mee wassen." En daar voegde hij aan toe: "Lieve kinderen net zo schoon als we ons lichaam moeten houden, zo moeten we ook onze zielen zuiver en rein houden."

Op een ander schoolfeest sprak hij over twee vleugels die elk kind op zijn rug moest laten groeien. Hij zei: "Wij hebben geen vleugels zoals de vogels die hebben, waarmee we in de lucht kunnen vliegen, maar ook bij ons kunnen er twee vleugels groeien, een rechts en een links. Die aan de rechterkant is vlijtig en die aan de linker kant is oplettendheid. Als wij deze beide vleugels laten groeien zullen wij flinke mensen worden daarmee kunnen wij het leven in vliegen." (Lisa Dreher-Monges).

'Wie zo'n feest heeft meegevierd [bedoeld wordt hier een schoolopening], die begrijpt dan ook zeker waarom Rudolf Steiner het feestvieren als een heel belangrijk onderdeel van het pedagogische werk zag. Waarom hij bijvoorbeeld wilde, dat de ene dag in de maand die in Württemberg vrij gegeven mocht worden [een maandag] geen passieve uitslaap-dag zou worden, een dag voor willekeurige dingen. Deze dagen maakte hij eens in de maand tot een feestdag, niet op de maandag, de 'Philistertag', maar op donderdag, waar 'innerlijke redenen voor pleitten'. De lesstof waar de verschillende klassen aan hadden gewerkt, moest een

feest voor iedereen worden...’ (Von Baravalle, *Rudolf Steiner als Erzieher*). Die dag zou tevens iets moeten zijn als een soort ‘gedachtenvorming over de afgelopen maand’ (Steiner).

(15) *Iets over het esoterisch aspect*. Het esoterische aspect van de school is gebouwd op twee zuilen, die van de zelfkennis en de zelfopvoeding van de leraar.

Hierover eerst twee beschouwelijke opmerkingen vooraf. Zelfkennis is de voorwaarde voor een leraar die hem in staat stelt zich in een leerling te kunnen verplaatsen en zich in de leerling in te voelen. Over de noodzaak van het invoelen zegt Rudolf Steiner het een en ander (o.a. op 7.9.1919). Als ik de zelfkennis niet bewust zelf oefen, blijft het proces van het je invoelen in de ander een vrome wens, een illusie. Het een is direct afhankelijk van het andere.

Er is nog iets anders. Opvoeding in geesteswetenschappelijke zin is een beroep dat bij de leraar een spiritueel mensbeeld veronderstelt. Maar is dat genoeg? Blijft het daarbij? De leraar wil zich vrij maken van de claims die de staat, een politieke partij, een confessie of ‘de economie’ op hem leggen. Dat van de staat is weliswaar niet zo actueel meer, maar het volgende maakt wel duidelijk hoe belangrijk die eis toen eigenlijk was. De leraar wil (en kan!) geen functionaris zijn in dienst van een bepaalde belangen-groep. Dat is goed, maar dat kan alleen als het vrij-zijn-van ook inhoud krijgt door een bewuste keuze *voor iets anders*, door zelf een andere verplichting aan te gaan. De keuze van het geesteswetenschappelijke mensbeeld is op zichzelf in een bepaald opzicht nog ‘vrijblijvend’; verplichtend wordt hij pas als er een concreet antwoord tegenover staat: als hij verbonden wordt met het gaan van een spirituele, geestelijke ontwikkelingsweg. Dit is tevens het enige echte antwoord op de bovengenoemde ‘claims’, omdat dat antwoord alleen maar in vrijheid kan worden gegeven en bovendien het enige is dat geen onbewuste nieuwe afhankelijkheden creëert. De meeste leraren uit de groep van de basiscursus waren zoals we weten intensief verbonden met de antroposofie. Die ‘wisten’ niet alleen al een heleboel, maar ze hadden deze boven beschreven innerlijke keuze al gemaakt: voor hen was het gaan van de weg van een persoonlijke ontwikkeling een vanzelfsprekendheid. En misschien moeten we daarom ook zeggen, dat juist omdat zij deze actieve keuze al gemaakt hadden, het voor Rudolf Steiner überhaupt mogelijk was om met de eis van een van de staat onafhankelijk onderwijs te komen. Er was al een ander innerlijk oriëntatiepunt. Wij willen hier natuurlijk niet de hele betrokkenheid van Rudolf Steiner bij de geestelijke ontwikkeling van de leraar onderzoeken, hier willen wij alleen op de vier eerste stappen daarvan ingaan.

Het verbaast dus ook niet, als we zien dat de allereerste raadgevingen die Rudolf Steiner (in 1904/5!) aan leraren geeft – toen er van een school nog helemaal geen sprake was – vooral de esoterische zelfopvoeding betreffen die uiteindelijk ook in het verlengde van de zelfkennis ligt (dat gebeurde in artikelen die hij voor het Tijdschrift *Lucifer-Gnosis* schreef en die in 1909 als ‘De weg tot inzicht in hogere

werelden', in boekvorm werden uitgegeven.) In een passage waarin over het beroep van leraar wordt gesproken gaat het vooralsnog om een algemene beroepskwaliteit: 'Als ik leraar ben en mijn pupil doet niet wat ik graag zou willen, dan moet ik mijn gevoelens niet tegen deze leerling richten, maar tegen mijzelf. Ik moet mijzelf dan zoveel mogelijk één voelen met die leerling; ik moet mij de vraag stellen of hetgeen wat bij de leerling niet voldoet niet het gevolg is van mijn eigen handelwijze. In plaats van mijn gevoelens op de leerling te richten, zal ik me serieus moeten afvragen wat ik zelf moet doen om de leerling in de toekomst beter te laten doen wat er van hem verwacht wordt.' (uit het hoofdstuk: Voorwaarden voor de innerlijke scholing). Hier wordt dus voor het eerst de aanwijzing van de zelfkennis toepasbaar gemaakt op een bepaalde beroepsgroep, die van leraar. (Zie ook: Karl Rittersbacher, *Die bewusstseins-wandlungen der antroposophischen Pädagogik*, Die Kommenden, Nr.6 1988).

Aan het eind van de basis cursus gaat het niet meer om een opmerking die uit het algemene inzicht voortkomt (zoals in 1904/5), maar richt Rudolf Steiner zich direct tot de ziel van de leraar. Hier worden algemene morele-pedagogische raadgevingen gegeven. Dat gaat dus al een stapje verder. Hier spreekt hij over de leraar die het eigen zieleleven als ontwikkelingsgebied binnentreedt ten behoeve van een vruchtbaarder uitoefening van het (antroposofische) beroep dat hij gekozen heeft. Het allereerste proces van omvorming van de ziel begint, eerst nog vanuit het negatieve, dat wil zeggen vanuit wat je niet mag doen of mag zijn: een leraar mag niet verzuren en mag geen eigenwijze betweterigheid ten toon spreiden (hij mag geen *Pedant* zijn.) Hier bevinden we ons eigenlijk in het onderste gebied van de ziel. Het middengebied van de ziel (de derde stap) wordt aangesproken door de slotwoorden van de cursus. Hier worden positieve doelen gesteld die een begin maken met het proces van de omvorming van de ziel. De leraar wordt namelijk opgeroepen zich te doordringen met fantasiekrachten, waarheidskrachten en verantwoordelijkheidsgevoel vanuit het met zijn ziel beleven van zijn omgeving [seelisches Verantwortlichkeitsgefühl.]

Een voorlopig laatste stap wordt bereikt als door Rudolf Steiner het hogere deel van de ziel, de geestes-ziel wordt aangesproken. Dat gebeurt in de eerste lerarenmeditatie die reeds 24 dagen na het afsluiten van de cursus waarschijnlijk op verzoek van de leraren (Hahn?) in een lerarenvergadering op 30.9.1919 wordt gegeven. Daarbij overhandigt Rudolf Steiner een tekst aan het college die het mogelijk maakt om direct invloed op de ontwikkeling van ziel en geest uit te oefenen. Een element daaruit is, dat de leraar moet trachten om zich met zijn hogere zielevermogens tot de 'goddelijke hoogten' te wenden om de 'krachten van de verlichting' te zoeken.. Het zieleleven moet zich laten impulseren door geestelijke krachten die de innerlijke verlichting [Erleuchtung] bewerkstelligen. (Over de betekenis van de verlichting wordt hier verwezen naar het boek *De weg tot het inzicht in de hogere werelden.*) De drie, eigenlijk vier fasen zijn dus:

- **1904/5**, de zelfkennis (in de vorm van een opwekking, we worden wakker geschud); we bevinden ons in het buitenste voorportaal, het hoeft niet, we kunnen nog terug: een wekkende gedachte.
- **5.9.1919**, de anti-verzuur en anti-pedant opmerking (in de vorm van een morele vermaning); we bevinden ons in het onderste zielegebied, in de binnenste voorhal: een ‘preek’.
- **5.9.1919**, de opmerking over de fantasie, waarheid en verantwoordelijkheid (in de vorm van een goede raad); we bevinden ons in het middelste, eigenlijke zielegebied, het heiligste. De vorm is een spreuk.
- **30.9.1919**, de eerste lerarenmeditatie (in de vorm van een mantram); we bevinden ons in het hogere, geestelijke deel van de ziel, in het allerheiligste: de vorm is een meditatie.

Steiner voorziet dat de politiek de mens als een sjablone zal behandelen en nog in een veel verdergaande mate dan tot dan toe, de mens in sjablonen zal inpassen. ‘Ze zullen de mens behandelen als een voorwerp dat je aan draadjes moet bewegen...’ (Steiner, in de begroetings-toespraak van 20 augustus 1919 die door Gabert uit verschillende aantekeningen werd gereconstrueerd.). Dat is de achtergrond die duidelijk maakt welke andere krachten er hiertegen moeten worden opgeroepen.

Op 21 augustus voor het begin van de eerste voordracht wordt door Rudolf Steiner in enkele korte woorden (die niet gestenografeerd mochten worden, maar later door enkelen uit hun herinnering werden opgeschreven), de betrokkenheid van de geestelijke wereld op een zeer concrete wijze uitgesproken. Daarbij werden ook bepaalde beelden opgeroepen. In deze tekst komen drie bewust-makende elementen naar voren: de leraar moet leven met de realiteit van de geestelijke wereld, hij moet zich bewust zijn van zijn eigen hogere wezen. Met deze geestelijke machten moet ook een verbinding worden gezocht om voor de geestelijke wereld een bruikbaar instrument te kunnen worden. (de engelenwereld schenkt de individuele leraar *moed*) Ten tweede gaat het om de vraag hoe er met de andere collega’s moet en kan worden samengewerkt? Het sociale gebied vraagt erom ook wakker te worden voor het hogere wezen van de ander. Hoe kan dat worden gevonden? (de aartsengelen schenken de groep leraren *kracht*) En tot slot het wakker-zijn voor hetgeen wat de tijdgeest van ons wil (de archai laten hun *licht* naar binnen stromen). Vandaar ook dat Steiner wilde dat de leraren zich werkelijk zouden interesseren voor wat er zich in de wereld afspeelde, en dat zij mensen van de wereld waren [Weltläufigkeit].

Op 9 september geeft Steiner de eerste meditatieve spreuk (een soort gebed) tijdens een speciale samenkomst aan de toekomstige leraren. Daarin wordt een manier aangegeven *hoe* de engelenwereld bij het werk kan worden betrokken, zodat de juiste inspiraties voor het werk kunnen ontstaan. Pas later volgen de twee lerarenmeditaties.